

Caius DOBRESCU

Délkelet-Európa átfogalmazása (1.)

Schöpflin György professzor *Délkelet-Európa fogalmának meghatározása* című esszéje, amely a *Provincia* 2001/8–9-es számában jelent meg, magyarul Szász Alpár Zoltán, románul Ovidiu Pecican ihletett fordításában, a becsületes és árnyalt megértés példája. Schöpflin György, aki szakértő a nacionalizmus kérdésében, e területen mindig meglepő tudásról, értelmezőképességről és intuitív erőről tesz tanúbizonyságot. Tudományos munkásságának óvatos és kiegyensúlyozott skepticitizmusa általában nem egyeztethető össze a fogalmi és módszertani merevséggel. Egyformán örökölte Isaiah Berlin intellektuális kifinomultságát és Ernst Gellner szintetizáló képességét. Az a tény, hogy az európai tudományos világ olyan értékes tagja, mint Schöpflin professzor, érdekli annak problémái iránt, amit ő „Délkelet-Európa”-nak nevez, kétségtelenül jó jel az egész régió társadalomtudományai számára. Ilyenformán valóban kiváltságnak érezzük, hogy a *Provincia* munkatársai közé számíthatjuk őt, mint ahogy azt is, hogy véleményével szembesíthetjük a magunkét.

Rövid összefoglalás

Délkelet-Európa fogalmának meghatározásakor Schöpflin professzor elutasít mindenfajta eleve adott megközelítési módot, minden olyan „szellemi lenyomat” létezésének feltételezését, amely megkülönböztetné a földrésznek ezt a részét központi vagy nyugati részétől. Szemléletmódja szigorúan empirikus – a „sajátosság” nem metafizikai, hanem olyan meghatározások egyéből származik („a kulturális, történelmi, nyelvi, közigazgatási, politikai határok” halmozott működése), amelyek „hosszú időn keresztül hatnak”, és „könnyen felismerhető mintákat hoznak létre, amelyek a közösség számára normálisak és természetesek”.

Ez a szemléletmód előnyben részesíti a szokásjogot, a hallgatóság megismerést, a hosszú időtartamot, a fokozatos és „szerves” fejlődést – mindez a politikai és társadalmi reflexiók jelentős brit hagyományainak Edmund Burke-ig visszanyúló tárgya. Ezekből az elméleti premisszákból kiindulva a szerző olyan térségként fogalmazza meg Délkelet-Európát, amelyben a felvilágosodás demokratikus, egalitarista és liberális modellje a szubsztrátum akciója és a bizánci és oszmán vagy egyszerűen csak ősi-falusi mentalitás „maradványai” következtében belebukik a bürokratikus ésszerűség fetisizálásába és az ezzel párhuzamos, a hatalommal visszaélő klientéla-rendszer elburjánzásába. A korrupt modernitás modellje tovább züllesztíti azt a társadalmi és kulturális valóságot, amelyre alkalmazzák. A világ eme részének modernizálása a „hibrid” jel alatt történik, vagyis a látszat és lényeg közti elentmondás tragikomikus jellegének jele alatt.

Schöpflin professzor megpróbálja összeállítani azoknak a „kulturális maradványok”-nak a leltárát, amelyek eltorzítják a modernség nyugati modelljét, vagy amelyek makacsul ellenállnak neki: a feudalizmusban és a nyugati kereszténységben kimutatható „az uralkodóra és az alattvalókra vonatkozó jogkölcsonosság” hagyományának hiánya; a tartós egyensúlyhiány az állam és a társadalom között – nyilvánvalóan az előbbi javára; az intézmények lezüllesztése azzal, hogy „az állam lett a modernitás hajtómotorja”, valamint hogy „az informális szabályozások elsődlegessége (t élveznek) a formálisakkal szemben”; a vallásos „maradványok”, amelyek Délkelet-Európában mások, mint Közép- és Nyugat-Európában, a délke-

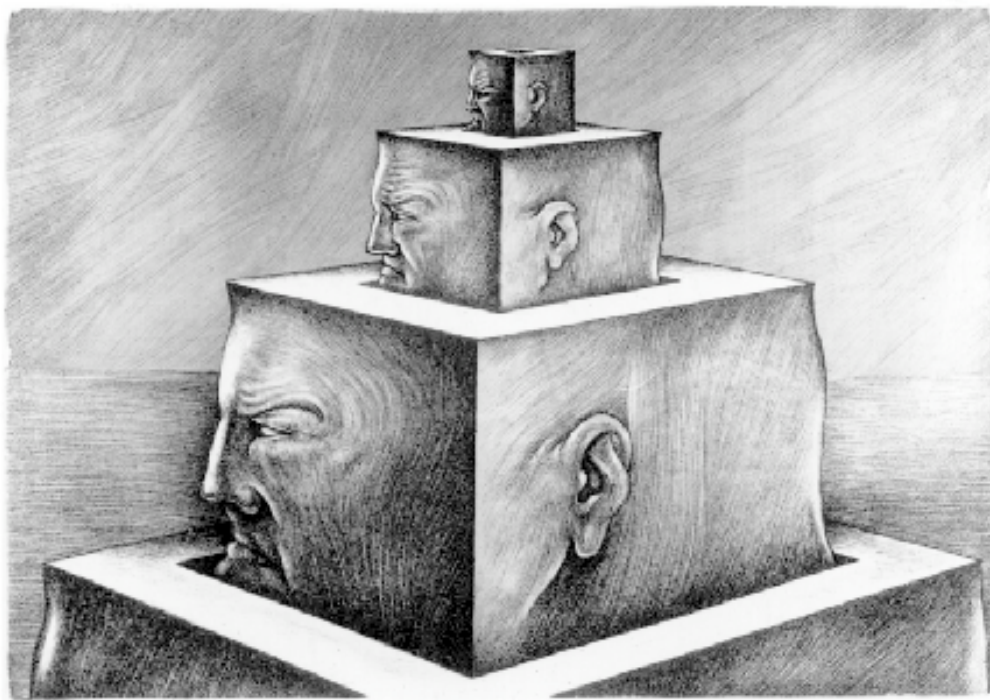
let-európai társadalmak szekularizációjának nagyfokú megkérdőjelezése és elégtelen volta, bizonyos értékek és magatartásformák összeegyeztethetlensége a nyugati modernitás modelljével; az elnyomó, önkényeskedő, az érintettek által nem ellenőrizhető, hatékonytalan oszmán közigazgatás megöröklése; a mitikus jellegű gondolkodás tovább élése a kollektív azonosság diskurzusának szintjén; a falu és város közti szakadék, a rurális vidékek fejlesztésének máig fennálló nehézsége; a városi, technológiai és kereskedelmi civilizáció hiánya.

Idézem a bekezdést, amely véleményem szerint levonja mindebből a következtetést, s egyúttal elsőrangú példáját adja a konzervatív társadalomfilozófiának: „A kérdés az, hogy létezhet-e délkelet-európai modernitásmodell. A válasz: igen. De a modellnek a délkelet-európai gondolatvilágon és gondolkodásmódon kell alapulnia, a régió gyakorlatán meg hagyományain, s nem a máshonnan tömegesen importált eszméken, illetve mintákon.”

A „szerves” és a „mesterséges” modell

Bár értem Schöpflin professzor gondolatmenetének általános felépítését, és sok mindenben egyetértek vele, az esszé mégis a bizonytalanság érzését kelti bennem. Véleményem szerint amiatt, ahogyan az egyik legfontosabb fogalmat, a *modell* fogalmát használja. Szó van a nyugati, a közép-európai és a kelet-európai modernitás modelljéről, szó van az „erőszakos” modernizálás modelljéről és arról a „természetes” modellről, amelyet Délkelet-Európának kell kidolgoznia.

Valószínű, hogy abban a tudományos kultúrában, amelyben Schöpflin professzor rendszerint kifejezi magát, a fogalom értelme pontosan körvonalazott, s az én megértési nehézségeim a kód nem ismeretéből származnak. Mégis tény marad, hogy a „modell” lehet egy politikai projekt, amelyet a modernizáló elit dolgozott ki „laboratórium”-ban, azért, hogy ráerőltesse egy vele többé-kevésbé kompatibilis kulturális hagyományra, és lehet a tapasztalatból, egy *trial and error* folyamatból származó spontán kulturális, gazdasági, politikai, társadalmi tartalom, amely azzal bizonyítja működőképességét, hogy gazdagságot, biztonságot és elégedettséget eredményez.

Szurcsik József: *Az ostobaság fejlődése (litográfia), 1991*

A megkülönböztetés nagyon fontos ahhoz, hogy pontosan megértsük, mire utal Schöpflin professzor, amikor „nyugati”, „közép-”, illetve „délkelet-európai” modellről beszél. Az esszé figyelmes elolvasása után az a benyomásom támadt, hogy az elsősorban kulturális alapra, magatartásformákra, gyakorlatra, stratégiákra, időben felhalmozott tapasztalatokra támaszkodó nyugati modellt szembeállítja a „mesterséges” modernizálás délkelet-európai modelljével, amely az ésszerűsége vagy egyszerűen látomásokon, a hatékonyságon vagy a „vér és föld” utópiáján alapul, és negatívan viszonyul a tapasztalat felhalmozásához, a kognitív és megfontolt stratégiákhoz, azoknak a társadalmaknak a jelképes világához, amelyekre végső soron alkalmazzák. A két szélsőség között helyezkedik el a közép-európai modernitás modellje.

Eltekintek attól a nyilvánvaló tényről, hogy ilyenformán a „nyugat” és „(dél-)kelet” közti kapcsolatra lesz jellemző egy

olyan típusú szembenállás, amely sokáig azon belül volt hivatkozási alap, amit ma Nyugatnak nevezünk (Edmund Burke számára például, 1791-ben, ez volt a különbség az alkotmányos monarchia Angliája és a forradalmi Franciaország között). Ebben az eszmefuttatásban lényegesebb szempontokra fogok koncentrálni, és megpróbálom kifejezni meggyőződésemet, mely szerint alaptalan az a felfogás, hogy Nyugaton folytonosság áll fenn a modernitás és a premodern hagyományok között. Másrészt, ami Délkelet-Európát illeti, vitatható az is, hogy a modernizációs tervek és politikák, amelyek az utóbbi két évszázadban egymást követték, minden alkalommal ugyanaból az okból és ugyanolyan mértékben jutottak csődbe (aminek legfontosabb következménye a „különbség eltörlése” a kommunizmusban).

Így ha Nyugat-Európa „szerves” és Délkelet-Európa „mesterséges” modellje egyaránt újra leírható, nyilvánvaló, hogy a Schöpflin professzor által megállapított kapcsolat is újrafogalmazható. Ezekre a pontokra a továbbiak során egyenként visszatérek.

A nyugati modernitást nem lehet feltétlenül „szerves”-nek tekinteni

Ha elfogadjuk azt az elméletet, amely a modernitás eredetét a reformkorba és különösen annak puritán (kálvinista és független) áramlatába helyezi, akkor világossá válik, hogy a változások Nyugaton is erős ellenállásba ütköztek. Könnyű azonosítani azokat a „kulturális maradványok”-at, amelyek egyes, az iparosítás és a demokrácia élvonalában levő európai társadalmak átalakítására tett radikális-protestáns erőfeszítések következményei (az erőfeszítésekből következik az időszakokénti „pihenés” szükséglete).

Az új vallásos eszmék elterjedésének folyamatában kimutatható a szellemi megújulás puritán programjával szembeni népiellenállás, amit egyetlen alaposabb történész sem magyaráz kizárólag az ellenreformációval (lásd Franciaország példáját, ahol a hugenotta előretörés nem a legkegyetlenebb üldözések idején vesztit lendületéből, hanem a vallási türelmi rendeletek kibocsátása után).

Nem kevésbé jelentősek a reformált egyházon belüli feszültségek (például a remonstránsok és a puritánok között a 17. században, vagy a megreformált egyházak közötti harcok az angol forradalom, illetve a protektorátus idején), amelyek ama „kulturális maradványok” makacs túlélésének a kifejezői, amelyekről Schöpflin professzor beszél. Ha a modernitás kezdetét a felvilágosult állam megjelenéséhez kötjük, nem tekinthetünk el számos bizonyítéktól, amivel a különböző nemzedékek radikálisai, de konzervatívai is élnek; ezek szerint a nyugati modernizáció pontosan azokkal a szavakkal írható le (nem másodlagosan, esetlegesen, hanem lényegileg), amelyekkel Schöpflin professzor Délkelet-Európa modernizálását leírja, vagyis mint „a devians eszmék legitímálása a megállapított kulturális normákkal szemben”. Az ilyen elemzéseket a radikális szerzők terelik az alapvetően „embertelen” és „erkölcstelen” rendszernek tartott „kapitalizmus”, „strukturális erőszak”-ának útjára. A nyugati világban végbemenő modernizálás és nacionalizmus liberális elemzői azonban az ilyen stratégiát leggyakrabban racionális választásnak tartják, amelyet (hogy Bentham híres mondását idézzük) a „minél nagyobb megelégedettség minél többeknek” parancsoló szükséglete ír elő.

Ha Schöpflin professzor elemzésében a modernizáció nyugati modellje (vagyis hogy a modernizáció szerves folyamat eredménye, aminek következtében az emberek maguktól jutnak arra a következtetésre, hogy a felvilágosodás és a felvilágosodás utáni értékek természetesen) összeegyeztethetetlennek tűnik a 17. és 18. század valóságával, épp annyira nem megfelelőnek tűnik arra is, hogy segítségével megértsük az öreg kontinens jelenlegi kulturális, politikai és gazdasági szerkezetét.

Ákár tehetetlenség, akár kulturális vagy erkölcsi ellenállás miatt, sok tagország ma sem tette magáévá az Európai Unió által megajzolt modellt. Egyszerűen továbbra is léteznek és to-

válbra is dolgoznak a „maradványok”, és nemcsak a pénzügyi és gazdasági politika terén nyilatkoznak meg (ne felejtjük el, hogy az euró bevezetésének nagy terve még távolról sem valósult meg és sikere korántsem igazolódott), hanem mindenképp az egyre érzékenyebb kultúr- és biztonságpolitika terén.

Nagyon nehéz fejlődés eredményeként felfognunk a Nyugat-Európában a második világháború után kialakult, belső erőforrásokra támaszkodó és természetes módon közös kulturális premisszákat kibontakoztató politikai és gazdasági rendet. Az Egyesült Államok erőteljes, katonai, gazdasági, sőt erkölcsi befolyása volt egész Nyugat-Európa esetében a funkcionális demokrácia és virágzó gazdaság felé való fejlődés legfontosabb eleme. E nélkül a teljesen új vektor nélkül az európai rendszer, amely csupán konfliktusmegoldó stratégiákban, nemzetközi intézménymodellekben vagy hagyományos kognitív gyakorlatokban gondolkodott, soha nem tudta volna meghaladni az „erőegyensúly” 19. századi valóságát, és soha nem tudott volna elindulni a mostani együtt-fejlődési modell és szövetségi kilátások felé.

Az amerikai „akkulturalizáció” jelentőségére bizonyíték az, hogy a délkelet-európai és ortodox Görögország az utóbbi fél évszázadban gazdaságilag, intézményes szinten és mentalitásban közelebb került „Nyugat-Európa”-hoz, mint a volt szovjet bolygók legnyugatabbika, Kelet-Németország.

Másrészt a jóléti állam, amely az egész háború utáni időszak uralkodó nyugat-európai modelljévé vált, a lehető leginkább ellentmond a fejlődés „spontaneitásá”-ról szóló gazdasági elméleteknek. Az erőteljes beavatkozás-

nakazt a politikáját a gazdaságban, amely kialakította és széles körben elterjesztette a segítség-mentalitást, huzamos ideig elfojtva a kezdeményezőképeséget, általában bizonyos elitet tervező és ellenőrző ideológiája diktálta, és nem a nyugati keresztényiség vagy feudalizmus erkölcsi és jogi alapja.

Ebben az összefüggésben érdemes megjegyezni, hogy a konzervatív politikai mozgalmak gyakran bíralták a szociális államot mint a felelőtlen populizmus apologetáját és mint az intellektuális és morális hagyományok lejáratajának eszközeit.

A modernizálás mint időtartam és törekvés

Schöpflin professzor gondolata, hogy a Délkelet-Európába importált modern állam „eredete, dinamikája és körvonalai egy másik, eltérő kulturális mátrixban keresendők, egy olyan kultúrában, amelynek más a kulturális tőkéje”, kaput nyit a jelen szemszögéből szemlélt múlt finalista újratemetése előtt. A megértésnek ez a fajtája, mely szerint Nyugat-Európa (és bizonyos fokig Közép-Európa) modernizálásának folyamatai és politikái sikerrel jártak, azt jelenti, hogy sikerrel kellett járniuk – a „kulturális örökség” minden összetevőjét, a jogi, vallási, politikai összetevőt, egymással összefüggő kölcsönhatásban kell tekinteni. És ugyanígy, ha Délkelet-Európában a modernizáló politikáknak nem sikerült jelentős számú ember számára megteremteni a gazdagságot, az elégedettséget, a biztonságot, azt jelenti, hogy a csőd meg volt tervezve, be volt írva ennek a régióknak kulturális előfeltétel-rendszerébe, s így a kommunizmus a csillagokban megírt sors kérdésévé vált. Bár nagyon nehezen kiküszöbölhető, mert túlságosan mélyen áthatotta a délkelet-európai világról szóló elképzeléseket, ez a vélemény nyilvánvalóan illúzió, racionálisan tekintve nem állja meg a helyét (mint ahogy általában az sem tartható fenn, hogy a történelemnek van a létezését megelőző, végleges, egyetlen, valós értelme).

Ha tehát elfogadjuk is Schöpflin professzor diagnózisát Délkelet-Európa „csődöt mondott” modernitásáról (Közép-Európa „félíg sikerült” modernitásával szemben), ez nem jelenti azt, hogy elfogadjuk annak a folyamatnak a leírását is, amely ehhez az eredményhez vezetett. Más szóval, a „szerveség” hiánya, az, hogy a modernitás felvilágosodás-modellje nem kapcsolódik a délkelet-európai kulturális alaphoz, semmiesetre sem a csőd egyetlen elfogadható magyarázata.

Akkulturális változások folyamatában lényeges elem az időtartam, és ez rendelkezésére állt a nyugati világnak, ha elfo-

gadjuk, hogy az intézmények racionalizálására, a vallásos hitre, a tömegoktatás bevezetésére, az irányított gazdasági növekedésre vonatkozó tervszerű politikák már a 17. században megjelennek ebben a térségben (nyilvánvalóan jelentős drámai különbségekkel).

Hasonló nyitásra Délkelet-Európában legkorábban a 19. század közepén kerül sor. Megmaradva tehát egy behaviorista logikán belül, levonhatjuk a következtetést, hogy voltaképpen nem az alapértékek szembenállása okozza a délkelet-európai modernizálás csődjét, mint ahogy nem elsősorban a római ke-

rendszer kényszerítette rá egész Délkelet-Európára, amelynek az erőszakosságát nagyon nehéz kitörölni a közös emlékezetből.

Másrészt, a kommunista rendszer létrehozása előtt, a helyi modernizálási politikákat megakasztotta a náci totalitarizmus behatolása, amelynek kiteljesedése megszakította a térség társadalmainak kapcsolatait Nyugat-Európával, elsősorban Franciaországgal, amely magasrendű viszonyítási pont volt számukra. Ez nem mentesség a náci ügyvel való szövetkezésre, amely szövetkezés, legalábbis Románia esetében, különlegesen súlyos bűnök elkövetését vonta maga után a zsidók és a

roma lakosság ellen. A hasonló cselekedeteket a hazai politikai elitiek irányították – a nemzeti-vallási fanatikusok és a katonai diktatúrák.

Demégis tény marad, hogy ezek az erők nem csupán belső fejlődés eredményeképpen jutottak hatalomra (vagyis szabad választásokkal, mint Németországban), sikerükhöz döntő módon járult hozzá a külső körülmények nyomása. Ami azt jelenti, hogy bár a liberális és a nyugatbarát eliteket eltávolították a politika színpadáról, azok nem tűntek el a helyi történelemből, s ez nyilvánvalóvá vált a második világháború végén, amikor elsöprő győzelmet arattak a választásokon. Noha a kommunizták meghamisították a választások eredményeit, és koncentrációs táborokba zárták ennek a politikai kultúrának legkiemelkedőbb képviselőit, maga a politikai kultúra mégsem tűnt el; mint ellentétben még a kommunizmus évtizedeiben is megnyilatkozott.

Schöpflin professzor okfejtésében Délkelet-Európa nyugatbarát opciója felszínes és másodlagos, mindig kie-

rőszakolt – ez viszonylag elterjedt vélemény a térség modernizálása folyamatának történészei között. Amit ez a vélemény nem vesz figyelembe, az, hogy bár a nyugatbarát opció statisztikailag kisebbségben van, mégsem tekinthető egyszerű véletlennek, túl mélyen gyökerezik a térség nemzeti modern identitás-diskurzusában ahhoz, hogy valaha is ki lehessen irtani. Ezért, még akkor is, amikor eltávolítják a hatalomról, a nyugatosodás üzenete továbbra is hatással van a térség társadalmainak önábrázolására.

Elsősorban ennek a modellnek a szilárdsága, az az érzés, hogy tökéletesen legitím, magyarázza, hogy Délkelet-Európában minden tétovázás és szigorúan vett következetlenség ellenére a posztkommunisták, valamint azok, akik a liberális ellenzék státusára törekednek, sőt a nacionalisták is, egyértelműen megegyeztek abban, hogy további erőfeszítéseket tesznek a NATO-ba és az EU-ba való integrálódás érdekében. Az az érzés, hogy itt elsősorban érdekről van szó, az integrációból származó gazdasági előnyök pontos ismeretéről, véleményem szerint erősen túlozza a helyi politikai elit képességét az ésszerű választásra.

A nyugatosodás folytonosságának, hagyományosságának érzése (amit Románia esetében a „latin eredet”-re támaszkodó identitás-diskurzus erősít), akárcsak a tekintélyre és a tiszteletreméltóságra való igény – mindez sokkal fontosabb volt egy ilyen döntés körvonalazódásában, mint a szabad tőke- és áruforgalom, a szabad utazás elve. Amikor ez Nyugaton tudatosul, gyanakvás kíséri: érzelmi hozzáállás a Nyugat racionális modelljéhez fogalmi ellentmondásnak és a modernitás súlyos hiányának tűnik. És mégis, a jóézésnek meg kellene mondania:

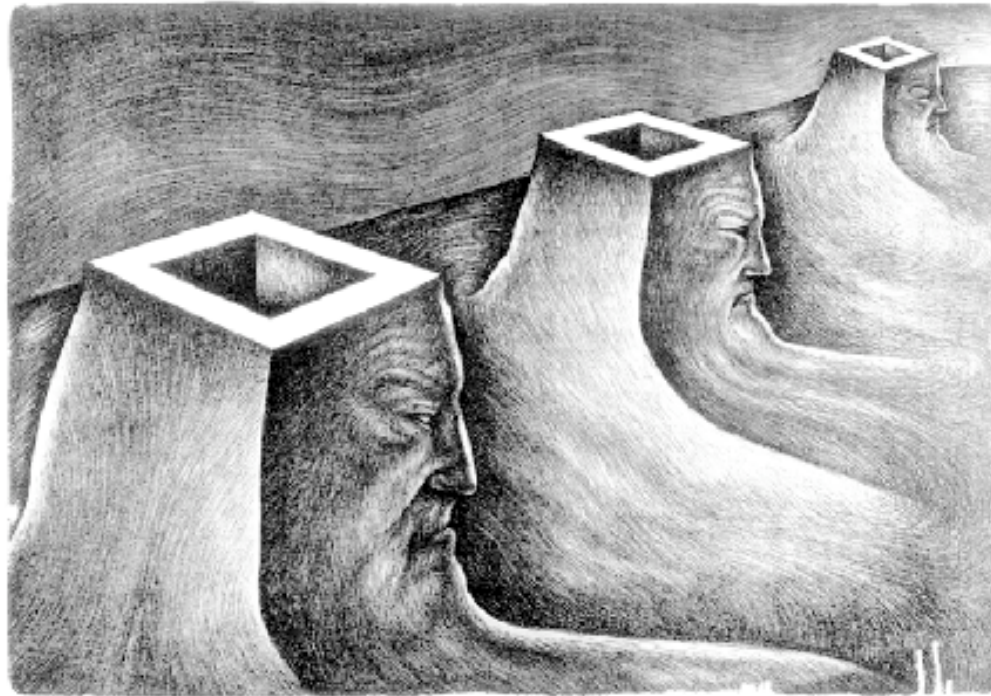
1. soha nem létezett Délkelet-Európában ilyen érzelmi töltetű hozzáállás a kommunizmus modernizációs modelljéhez;

2. lehetetlen pusztán racionális alapon befogadni egy civilizációs modellt;

3. bár a bizalomnak és a lojalitásnak nagy szüksége van az összefüggő feltételrendszerre és az érdekekre, vannak olyan jelenségek, amelyek meghaladják (hogy létrehozzák vagy megerősítsék) a szerződéses megállapodások területét.

Folytatás a következő számunkban

Fordította: HADHÁZY Zsuzsa

Szurcsik József: Várakozó vulkánok (litográfia), 1991

resztényesség vagy a feudalizmus sajátossága tartja fenn a nyugati modernitást. Bizonyítani lehetne, hogy Nyugat-Európában a modernitás új reflexeit az intézmények által erőltetett hosszú, tervszerű és racionális folyamatok alakították ki, és a lényeges különbség abban áll, hogy Közép- és Délkelet-Európában nemcsak minden később kezdődött, de a folyamat többször is megakadt, legutóbb a szovjet gyarmatosítás következtében.

Ilyenformán, minden sajátos modellől eltekintve, ahhoz, hogy Délkelet-Európa alapvetően magáévá tegye a modernitást, időre és biztonságra van szüksége. Azt hiszem, Görögország példája ebben az esetben is beszédes: a térség egyik legzaklatottabb és letraumatikusabb történelmű országa látványos fejlődésen ment át a nyugati világ gazdasági, politikai és biztonsági rendszerében való fél évszázados integrálódás eredményeképpen. Igaz, ez az ország sok szempontból utolsó az európai országok sorában, de a legfejlettebb közép-európai országoknak legalább 10-15 évnyi megszakítatlan gazdasági növekedésre volna szükségük, és a legmagasabb kvótákra, hogy utolérhessék. Görögország valószínűleg kitérő érv emellett, hogy – ha lehetetlen azt várni, hogy a délkeleten fekvő volt kommunista országok egyéni úton jussanak el az Európai Uniónak megfelelő, az integrációt jogossá tevő szintre – annak azonnali bővítése hihetetlenül felgyorsíthatná a belső modernizálási folyamatokat.

Ennek a kérdésnek van egy vetülete, amelyet Schöpflin professzor mellőzött, de amely lényeges a helyzet megértése szempontjából. A szóban forgó esszében gyakran szó esik a modernizálás és a nyugatosítás erőszakos folytatásáról az oszmán uralom utáni korszak eliteje által, azt követően, hogy a második világháború után a térségre rákényszerítették a kommunizmust.

„Az állam tehát átveszi az ellenőrzést a modernizációs folyamat felett – jelenti ki Schöpflin professzor –, mivel önmagát tekintve a legfelső racionalitás megtestesítőjének, s megpróbálja a társadalmat saját képére alakítani. E modernizációs minta apoteózis a kommunizmus.” Bizonyos értelemben a kijelentés helytálló: nyilvánvaló, hogy a kommunista totalitarizmus az önkény helyi hagyományára települt rá, ami abból következett, amint azt Schöpflin professzor nagyon érzékletes módon megmagyarázza, hogy az állam jóval a társadalom előtt magába szívtá a modernizálást, és monopolizálta azt. De hamis az a következtetés, hogy a hazai elitiek által kezdeményezett nyugatosítási és modernizálási folyamatok a törvényesség, az erkölcsi felhatalmazás tekintetében egy szinten állnának a kommunista kísérlettel. A kommunizmust olyan megszálló

CAIUS DOBRESCU 1966-ban született Brassóban. A brassói Transilvania Egyetem előadójára. *Semizei și rentieri* (Félistenek és tőkepénzesek), Bukarest, 2001.